

ӘОЖ 81:001.4; МҒТАР 16.01.3

<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.595>**Ж.И. ИСАЕВА¹✉, А.Х. АСЕНОВА^{2*}**

¹филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: zhazira.isaeva@ayu.edu.kz

²педагогика ғылымдарының магистрі, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: asenova.1997@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЗООНИМДІК АТАУЛАРДЫҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Тіл білімінің жалқы есімдерді зерттейтін саласы ономастика мәселесі қарастырылып, зоонимдік атаулар зерттеу нысаны болады. Ғылыми тұрғыдан зоонимдік атаулардың зерттелуі, ішінара жіктелуіндегі ерекшеліктер көрсетілді. Тілдегі бұл саланың аз зерттелуінің бірнеше себептері анықталды. Зоонимдерді қарастырудағы ішкі және сыртқы экстралингвистикалық факторлар айқындалған. Қазақ тіліндегі зоонимдік атаулардың әсіресе мал атауларына байланысты атаулардың этнолингвистикалық сипаты талданған. Ұлт болмысы мен дүниетанымын айқындаудың бір жолы ретінде зоонимдік атаулар тілімізде зор маңызға ие. Халқымыздың төрт түлік малға ат қоюының өзінде белгілі бір этномәдени ақпарат жатқанын байқай аламыз. Зоонимдік атаулардағы ұлттық ерекшеліктердің негізі түркілік танымнан бастау алып, бүгінгі түркі тектес ұлттар тілінде де көрініс береді. Әрбір зоонимдік атаулардың мағыналық этномәдени сипатын қарастыру арқылы бүгінгі этнолингвистика ғылымына зор үлес қоса аламыз. Бүгінде тіл ғылымы ішкі фактордан гөрі сыртқы экстралингвистикалық бағытта дамып жатқаны мәлім. Тілдегі әрбір атауларды ұлттық мәдени ақпарат деп қабылдай отырып, тіліміздің өткені мен бүгініне көз жүгірте аламыз. Зоонимдік атаулар да ұлттық болмысымыздан ақпарат беруші тілдік бірліктерге өте бай. Сондықтан бұл саланы зерттеу этимология, этнолингвистика саласын толықтырады. Мақалада қарастырылған мәселелер тіл ғылымының этнолингвистика саласының болашақ дамуына үлес қосары анық.

Кілт сөздер: ономастика, зоонимдік атаулар, этнолингвистика, этномәдени атаулар, лексика-семантикалық тәсіл, түркілік бірліктер.

Zh. Issaeva¹, A. Assenova²

¹Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: zhazira.isaeva@ayu.edu.kz

²Master of Pedagogical Sciences, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: asenova.1997@mail.ru

The Ethno-Linguistic Nature of Zoonymic Names in the Kazakh Language

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Исаева Ж.И., Асенова А.Х. Қазақ тіліндегі зоонимдік атаулардың этнолингвистикалық сипаты // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №2 (120). – Б. 129–138.

<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.595>

* **Cite us correctly:**

Isaeva J.I., Asenova A.H. Qazaq tilindegi zoonimdik ataulardyn etnolingvistikalıyq sipaty [The Ethno-Linguistic Nature of Zoonymic Names in the Kazakh Language] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2021. – №2 (120). – B. 129–138. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.595>

Abstract. Linguistics deals with the problem of onomastics, the object of research is zoonimic names. From the scientific point of view, the peculiarities of the study, partial classification of zoonimic names have been demonstrated. Several reasons for the insufficient study of this field in the language have been identified. Internal and external extralinguistic factors have been singled out in the consideration of zoonim names. The ethnolinguistic nature of zoonymic names in the Kazakh language, especially those related to animal names, has been analyzed. Zoonymic names are of great importance in our language as one of the ways of defining national identity and worldview. We can notice that the names of four cattle of our people contain certain ethno-cultural information. The basis of national peculiarities in zoonimic names originates from Turkic cognition and is also manifested in the language of modern Turkic peoples. By considering the semantic ethnocultural character of each of the zoonimic names, we can make a huge contribution to modern ethnolinguistic science. Today it is known that the science of language develops in an external extra-linguistic direction rather than an internal factor.

By taking each name in a language as national-cultural information, we can look into the past and present of our language. Zoonymic names are also very rich in linguistic units that convey information from our national existence. Therefore, the study of this area complements the field of etymology, ethnolinguistics. The issues discussed in the article contribute to the future development of the ethnolinguistic branch of language science.

Keywords: onomastics, zoonimic names, ethnolinguistics, ethno-cultural names, lexico-semantic approach, Turkic units, etc.

Ж.И. Исаева¹, А.Х. Асенова²

¹кандидат филологических наук, ассоциированный профессор

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: zhazira.isaeva@ayu.edu.kz*

*²магистр педагогических наук, Международный казахско-турецкий университет
имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: asenova.1997@mail.ru*

Этнолингвистический характер зоонимических названий в казахском языке

Аннотация. В лингвистике рассматривается проблема ономастики, объектом исследования выступают зоонимические имена. С научной точки зрения были продемонстрированы особенности изучения, частичной классификации зоонимических названий. Было выявлено несколько причин малоизученности этой области в языке. Выделены внутренние и внешние экстралингвистические факторы при рассмотрении зоонимов. Проанализирован этнолингвистический характер зоонимических названий в казахском языке, особенно связанных с именами животных. Зоонимические названия имеют большое значение в нашем языке как один из способов определения национального самосознания и мировоззрения. Мы можем заметить, что в самом названии четырех крупного рогатого скота нашего народа содержится определенная этнокультурная информация. Основа национальных особенностей в зоонимических названиях берет свое начало от тюркского познания и проявляется и в языке современных тюркских народов.

Рассматривая смысловой этнокультурный характер каждого из зоонимических названий, мы можем внести огромный вклад в современную этнолингвистическую науку. Сегодня известно, что наука о языке развивается во внешнем экстралингвистическом направлении, а не во внутреннем факторе. Воспринимая каждое имя в языке как национально-культурную информацию, мы можем заглянуть в прошлое и настоящее нашего языка. Зоонимические названия также очень богаты языковыми единицами, которые передают информацию из нашего национального бытия. Поэтому изучение этой области дополняет область этимологии, этнолингвистики. Вопросы, рассмотренные в статье, вносят вклад в будущее развитие этнолингвистической отрасли науки о языке.

Ключевые слова: ономастика, зоонимические имена, этнолингвистика, этнокультурные названия, лексико-семантический подход, тюркские единицы.

Кіріспе

Ономастика – тіл білімінің жалқы есімдерді зерттейтін саласы. Жалқы есімдер де іштей бірнеше салаға жіктелетіні белгілі. Сондай саланың бірі – зоонимика.

Ғылыми тұрғыдан анықтамасы былай: «зоонимдер – кез-келген үй жануарлары, жабайы аңдар, хайуанаттар бағындағы, цирктегі жануарлардың атауынан тұратын жалқы есімдердің разряды» берілген [1, 67-б.].

Зоонимдер де іштей топтарға жіктеледі. Мәселен, *киноним* – иттердің аты, *гиппоним* – жылқының аты, *орнитоним* – құстардың аттары, *бизонтоним* – бизон аты, *инсектоним* – жәндіктер аты, *фелисонимдер* – мысық аттары, *камеллонимдер* – түйе аттары және т.б. Ғылыми зерттеулер бойынша зоонимика саласы әлі де толық зерттелмегені, көбіне тек үй жануарлары ғана назарға ілігіп, басқа жануар түрлері елеусіз қалып жатқаны жиі айтылады. Бұған себеп – адам үй жануарларымен ғана тығыз байланыс жасап, арнайы ат қояды. Ал табиғаттағы саны нақты емес аң, құстардың барлығын қарастыру мүмкін емес. Зоонимдер туралы жалпы тілде зерттеулер өте аз. Жанұзақов, Линко, Леонович, т.б. секілді санаулы зерттеушілердің ғана еңбектерін пайдалана аламыз. Тілдегі бұл саланың аз зерттеуінің бірнеше себептерін көрсетуге болады:

- зоонимдерді жинау, реттеу құбылысының күрделі болуы;
- прагматикалық тұрғыдан зерттеудің маңыздылық дәрежесінің төмендігі.

Әйтсе де зоонимдерді зерттеу халық қоныстанған аймақты анықтау және этногенетикалық байланыс үшін зор маңызға ие.

Негізгі бөлім

Зоонимдерді анықтауда ішкі факторлармен қоса сыртқы экстралингвистикалық факторлар да әсер етеді. Бұл ономастикалық материалдарды зерттеу арқылы әрбір тарихи кезеңде қолданыс тапқан көне грамматикалық формалар, диалект сөздер өзге тілдік формаларды анықтауға болады.

Тілімізде зоонимдерді анықтауда ғалымдар көрсеткен негізгі белгілер бар. Осы білгісіне қарай ерекшеліктерін байқауға болады:

- атауға қарап ұлттық болмысты танымыз;
- ұқсас түрлерден өзгешеленеді;
- жануарлардың генетикалық тұқымдастарын ажыратады;
- мәдениаралық қатынасты білдіреді;
- аймақтың тіл жүйесіне енеді;

Н.В. Подольская жануарларға атау беру үрдісі адамдарға лақап ат беруге ұқсас, зоонимдерді зерттеу арқылы екіншілік атау беру үрдісінің қыр–сырын ашуға көмектеседі. Халықтың шаруашылық-экономикалық мәдениетінде зоонимдік материалдардың орны ерекше. Яғни қай кезеңде қай жануарларды өсіргенін, білгілі бір даму кезеңінде жағдайының қалай екенін білдіреді.

Жануарлар атаулары халықтық және зоотехникалық деп бөлу кездеседі. Бұлардың алдыңғысы уәждеделген, келесісі жасанды уәждеделген түрде келеді. Бұл зоонимдердің атау қызметімен тікелей байланысты. Сонымен қатар зоонимдердің ресми және бейресми түрлері де бар. Ресми зоонимдер әуел бастан сақталған атаулары болса, бейресми зоонимдер – тұрмыстық жағдайдағы ресми атаулардың қысқарған түрі болып саналады.

Қазақ халқында дәулетті байлардың мал санымен байлығы өлшеніп отырған. Түркі халықтарының ішінде қазақ халқында төрт түлік малдың маңызы зор. Төрт түлік: жылқы, қой, ешкі, сиыр, түйе. Бұл төрт түлік мал қазақ халқы үшін кісе киім, ішсе сусын, жесе

тамақ, мінсе көлік болғаны белгілі. Сондықтан да ұлттық дүниетанымымыздағы көптеген мәдени ерекшеліктер де осы мал түрлеріне тікелей байланысты.

Зоонимдік зерттеулерде зооним ретінде адам есімін қолдану жиі қолданыс тауып жүр. Жануарларға адам есімін қою үрдісі соңғы кезеңде сәнге айналып кеткен. «Итке адам есімін тағу күнәһарлық» – деп В.И. Даль бекер айтпаған.

Кез-келген тілдің ұлттық зоонимиялық жүйесінде раритетті және сол тілге тән зооним негіздері көрініс береді. Мысалы, қазақ тілінде *Ақтөс, Ақмойын, Бөрібасар, Мойнақ* т.б.; орыс тілінде *Шарик, Бобик, Васька* т.б.; АҚШ–та *Molly, Max* және т.б.

Морфологиялық жасалу тәсілдері бойынша екі тәсіл жиі кездеседі. Олар – апелляциялықтердің онимденуі және басқа разрядтағы онимдердің зооним болып ауысуы, трансонимдену. Мұндағы онимдік түріне лексика-семантикалық тәсіл яғни сөз формасының өзгеріссіз онимге көшуі жатады да оған мынадай зоонимдер мысал бола алады: қаз. *Жолбарыс* (ит), орыс т. *Непкорный* (жылқы) және т.б.

Қазақ тіліндегі сөзжасамдық модельдің үш түрі де зоонимдер жасалуына көрініс береді. Мысалы:

жай атаулар: *Арыстан, Қыран;*

күрделі атаулар: *Аққұс, Ешкібас;*

құрамды атаулар: *Шолаққұйрық.*

Бұл модельдер бойынша құрамды атаулар сирек кездеседі, алғашқы екеуі жиі қолданылады.

Ғалым Т.В. Линко «Қазақша мал атаулары» мақаласында: «Мал атаулары да басқа заттардың атаулары сияқты тұрмыстың қажетіне байланысты шыққан» – дейді [2, 116-б.].

Махмұд Қашғаридің «Түркі сөздігі» – түркі тектес тілдердегі негізгі ұғымдардың түп-төркіні жайла хабар береді. Еңбектен мал атауларына байланысты төмендегідей бірліктерді кездестіре аламыз:

INGAN: інген. Мақалда былай деп келеді: – «Інген аңыраса, бота боздар». Бұл мақал туған -туысқандардың бір -біріне жанашыр, мейірімділігін білдіру үшін айтылады.

OFLAQ: лақ. Оғлақ иіліксіз, оғлан біліксіз – Лақ жіліксіз, жас бала біліксіз.

IKTY: мал. Қолда бағылатын, қолға үйретілген мал.

INEK: сиыр. Оғыздар тасбақаның ұрғашысын «інек» дейді.

ATAN: атан. Атан түйе. Мақалда былай депті: Атан иүкі аш болса ашқа аз көрүнүр – Атан жүгі ас болса, ашқа аз көрінер.

ÖGYZ: өгіз. Мақалда былай айтылады: «Өкүз азақы болғынша бұзағұ башы болса ииг – Өгіздің аяғы болғанша, бұзаудың басы болса игі». Бұл мақал «басқаға жүгінді болғаннан, бас-басына болған артық» деген мағынада қолданылады.

BIT: ит.

EL: аттың тағы бір сипаттағы атауы. Ат түріктердің қанаты болғандықтан, атты ал деп те атайды. Атбағарларды ел башы – ел басы дейтіні сондықтан [3, 77-б.].

Байқағанымыздай, жан-жануарлар атаулары сонау ежелгі замандардан тілдік қолданыстың актив қабатында бола отырып, халық өмірінен елеулі орын алған.

Шындығында қазақ халқы мал атауларына өте бай. Әрбір малдың сақтаушы иесі бар деп сенген. Оларға арнайы ат берілген. Мысалы, *Ойсылқара* – түйе пірі, *Қамбар ата* – жылқы пірі, *Шопан ата* – қой сақтаушысы, *Шекшек ата* – ешкі пірі, *Зеңгі баба* – сиыр пірі. Халқымызда төрт түлік малға байланысты толып жатқан аңыз-әңгіме, жыр-дастандар, мақал-мәтел, қанатты сөз, фразеологизмдер және фольклорлық мұра, шығармалар жазылды.

Ертегілердегі сипатталған жан-жануарлардың өзіндік ерекшеліктері, олардың мінез-құлқын, іс-әрекетін сипаттауы, адам бойындағы кейбір жағымды, жағымсыз мінездерді жануарлар арқылы ауыспалы мағынада суреттеу тәсілдерінен ақ қазақ халқы үшін жануарлар дүниесінің орны ерекше екенін байқауға болады.

Лияс Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасындағы ат бейнесі, «Күйші» поэмасындағы түйенің киесі, Абайдың «Аттың сыны» өлеңіндегі жылқы малының суреттелуіне қарай отырып малдың әрбір түрі қазақ үшін маңызды әрі артықшылығы мен кемшілігін жетік меңгеріп отырғанын білеміз.

«Жылқы» ұлтымыздың мәдени болмысында ерекше маңызға ие. Дана қазақ «Ат – адамның арқауы» деп атамаса керек. Қазақ батырларының жан серігі, сапардағы жолдасы болған. Қазақтағы кішкентай балаға нағашысы арнайы жылқы атап, оны сыйға беруі, баланың өскенге дейінгі уақытта оны бағып-қағып, күтім жасауы – «Ат – ер қанаты» деген аталы сөздің дәлелі.

Жылқы малына қатысты атаулардың басым көпшілігі оның түсіне байланысты екен. Атаулар бір сөзден де, екі немесе одан да көп сөзден құралып отырған. Жылқы малының атауларына қатысты зерттеулердегі ғалым Т.В. Линконың мынадай қызықты мәліметтері назар аудартады. Ғалым 250-дей жылқы атауын зерттегенде 26-сы ақ түске байланысты: *Ақсұр, Аққұлақ, Ақжол*, 23-і көк түске байланысты: *Тіккөк, Асаукөк, Көктай*, 21-і қара түске байланысты: *Жаманқара, Шолаққара, сары түске байланысты: Сарытай, Сарыбие* (17), қоңыр түске – *Сұлуқоңыр, Телқоңыр, Қоңыртөбел* (10), ала түске – *Алаемшек, Алакөз, Торыала* (8), т.б. кездескен. Басқа түстердің кездесуі сирек [2, 118-б.].

Ғалым Ә. Қайдардың этнолингвистикалық сөздігіне сүйенетін болсақ бір ғана жылқы жануарының атауларының өзінде көптеген ерекшеліктер байқалады. Мәселен, еңбекте «А» әрпінен басталған 19 жылқы атауы: *Ақтабан, Аққұлан, Ақауыз, Ақбақай*; «Ә» әрпі бойынша – *Әнкей* (1); «Б» әрпінен – *Бұқпақара, Бозжорға, Бәйгекөк* (14); «Г» әрпінен – *Грозная, Гүлсары* (2); «Д» әрпінен – *Даяр* (1), «Е» әрпінен – *Елік, Елікқұбақан* (3), «Ж» әрпінен – *Жадаукөк, Жәйшағыр* (9), «К» әрпінен – *Кенежирен, Көкойыл* (19), «Қ» әрпінен – *Құбақұс, Құбақан* (27), «Л», «М», «О», «Ы» әріптерінен (1) – *Лидер, Маңмаңгер, Оркөз, Ызғар*, «Н» әрпінен – *Набат, Норд, Нұр* (5), «Р» әрпінен – *Рақыш, Реваниш* (2), «С» әрпінен – *Серкесан, Сетіккөк* (7), «Т» әрпінен – *Тайбурыл, Тайқасқа* (14), «Ш» әрпінен – *Шаңқанбоз, Шалқұйрық* (10) және т.б. [4, 304-б.].

Қазақ тіл білімінде жылқы малына қатысты атаулар мәселесі Ш. Жанәбілов (1953), А. Тоқтабаев (1992), М.С. Бейсенова (1997), Н. Айтбаева (2007), т.б. сияқты тілші-ғалымдардың диссертацияларында жүйелі сөз болады.

Жылқы атауларының өзінде аталуының көптеген уәждерін байқаймыз. Жоғарыдағы зерттеуде түсіне байланысты қарастырса, оның мінез-құлқына, жүріс-тұрысына да байланысты атаулар көп. Мәселен, *Тебеген, Үркек, Қашаған, Жуас, Байпаң, т.б.*

Дене бітіміне, кемістігіне қарай мынадай атаулар кездеседі: *Шолақ құйрық, Төбел, Кекілді, Ешкібас, Ақсақ, Соқыр, т.б.*

Үлкен-кішілігіне қарай *Ұзынсирақ, Дәуқарын*, Жуан атаулары болса, «қасқа» тіркесімен бірге кездесетін *Айқасқа, Көкқасқа* атаулары да бар.

Қазақтың ертегі, аңыз-әңгімелеріндегі жүйрік аттардың да лақап аттары бар: *Кендебайдың Керқұласы, Исатайдың Ақтабаны, Қобыландының Тайбурылы, т.б.*

Табиғаттың тылсым құбылыстарына байланысты қойылған атаулар: *Жаңбыр, Нажағай, т.б.*

Етістік сөздерден жасалған мал атаулары: *Ариу, Тастаған, Суішкен, т.б.*

Үй жануарларынан сиырға «мүйіз» сөзін қолдану арқылы жасалған атаулар: *Сынықмүйіз, Тікмүйіз, т.б.*

Құс атауларын қолдану арқылы жасалған атаулар: *Бөдене, Қарлығаш, Бүркіт, Лашын, т.б.*

Халқымыз үшін жеті қазынаның бірі – иттің орны ерекше. Ит – адамның досы. Киелі жануар түрі саналған ит мал бағушылардың малын күзетіп, көмекші қызметін атқарған. Ит атаулары да әртүрлі себептерге байланысты қойылып отырған. Мысалы:

а) мінезіне қарай: *Сырттан, Саққұлақ, Таймас, т.б.*

ә) түріне қарай: *Ақтөс, Ақмойнақ, т.б.*

б) иесінің қалауына байланысты: *Құттыжол, Құттыаяқ, т.б.*

в) аң атауларын қолдану арқылы: *Арыстан, Жолбарыс, т.б.*

Жануарлар атауларында да әр өлкенің тілдік ерекшеліктері байқалады. Сөздік қорының бір бөлішегі болғандықтан да кездесуі заңды. Сонымен қатар өзге тілден енген зоонимдер де тілімізде баршылық. Мәселен, *Вольер – Вольера, Букет – Букетка, Валет – Валетка, Дмитрий – Дмитра, т.б.*

Зоонимдердің морфологиялық құрамын қарастырғанда екі, үш құрамды түрлер жиі кездеседі. Оларды төмендегідей етіп топтауды жөн көрдік:

1. Зат есім + зат есім – *Ешкібас, Шошқатіс, т.б.*

2. Сын есім + зат есім – *Шұбараяқ, Сарықарын, т.б.*

3. Зат есім + сын есім – *Шолаққара, Бәйгеторы, т.б.*

4. Сын есім + етістік – *Сарытебеген, Қарақашаған, т.б.*

5. Сын есім + сын есім – *Қаракер, асаукөк, т.б.*

6. Сан есім + зат есім – *Қосемшек, Бесемшек, т.б.*

Байқағанымыздай қазақ зоонимдері ежелгі көшпелі қазақ халқының мәдени-әлеуметтік тұрмысынан сыр шертеді.

Қазақ халқы малды сүйіншіге, құн төлеуге, айып-пұлға, қалың малға, тасаттыққа, қалжаға, бата оқырға, өлікті жерлеуге, той өткізуге, ауруды көшіруге, спорттық ойындарға, құдай садақаға (құрбандыққа) сыйлыққа, асқа, емдеуге, ауа райын болжауға, бәсіреге, көшіп-қонуға, жүк тасымалдауға, күш-көлік ретінде, бал ашуға, уақыт пен кеңістікті өлшеуге, нысандарды салыстыруға, кеңістікті игеруге, табиғаттың тепе-теңдігін сақтауға, жас ұрпаққа тәрбие беруге т.б. жағдайларға пайдаланған [3, 196-б.].

Төрт түлік малдың бірі – ешкі. Ешкі малының аталуының өзі екіге бөліп қарастыра аламыз. Олар жасына қарай және жынысына қарай бөлінеді.

Ешкінің жынысына қарай аталуы: *Серке, Теке, Текешік.*

Жасына қарай аталуы: *Лақ, Серкеш, Туша, Шыбыш, Ұлақ, Шыбыш.*

Қой малының аталуын да тура осылай жіктейміз:

қойдың жасына қарай аталуы: *Көбдік, Көгентүп, Көрпеш, Көрпелдес, Қозы;*

тұқымына, жынысына қарай бөлінуі: *Қошқар, Арқар Меринос қойы, Тұқыл қошқар, Шартық қошқар, Саулық, Тоқты, Тұсақ, Шата, Ісек;*

Тілімізде сиыр тұқымдары туралы да біраз атаулар бар. Оларды бірнеше топтарға бөлген ғалым Ш. Жанәбілев былай көрсеткен:

Сиыр тұқымдарының атаулары: *Қазақтың ақбас сиыры, Қалмақ сиыры, Абердин-ангус, Герефорд тұқымы, Галловей тұқымы, Алатау сиыры, Қырдың қызыл сиыры, Әулиеата сиыры, Латыштың қоңыр сиыры;*

Сиырға байланысты айтылған атауларды жасалуына қарай бірнеше топтарға бөліп көрсетуге болады:

Күй-жайына қарай аталуы: *Мамырлаған сиыр, Шайлаған сиыр, Көтерем сиыр, Қауқа сиыр, Ту сиыр, Босалаң сиыр, Бітеу сиыр.*

Бұзаулауына байланысты атаулар: *Туған сиыр, Тұмса сиыр, Ерте сиыр, Кеш сиыр, Жылдым сиыр.*

Жынысы мен жасына қарай аталуы: *Ақ тамақ, Қашар, Тайынша, Торпақ, Баспақ, Сиыркені, Құжбан бұқа, Азбан бұқа.*

Сауылуына байланысты атаулар: *Түскі сауым, Ақ көңіл, Кешкі сауым, Ию, Соңғы иінді.*

Желін, емшек бітісіне байланысты атаулар: *Тегене желін, Астау желін, Сыңар емшек, Үш емшек, Тұтам емшек.*

Дене бітісіне байланысты атаулар: *Арқалы сиыр, Дөңарқа сиыр, Топал сиыр, Сыңар мүйізді сиыр, Қыр арқалы сиыр, Қайқы бел сиыр, Шажа сиыр, Шөжебас сиыр, Шаңырақ мүйізді сиыр, Шұбалаң құйрық сиыр.*

Мінезіне байланысты атаулар: *Жынды сиыр, Жемір сиыр, Жерігіш сиыр, Жуас сиыр* [4].

Ұлттық сөздік қорымыздың кең қабатын құрайтын фразалық тіркестер құсбегілік, аңшылық кәсіпке байланысты тілімізде көп кездеседі. Мәселен, *көлденең келген көк атты* термині *көлденең келген көк аттыға байлау* тұрақты тіркесінен шыққан. Бұл «*кез-келген*», «*кім көрінген*» мағынасында қолданылады. Аталған фразеологизмнің түп төркіні аңшылыққа қатысты. Бұл жерге негіз болып тұрған сөз – байлау. Қазақ дәстүрінде қанжығадағы олжаны сұрамайды, ал, алғысы келген адам жоралғысын жасап тек үйінде сұрау ғана рұқсат етілген. Қанжығаға байланып үлгермеген олжаны, сұраушы адам «байлансын» десе, аңшы алған аң-құсын сол жерде беретін болған. Сондай-ақ, тілімізде қанжығасында кетті «ықпалында кетті; шылауында кетті» деген мағынасында қолданылады. Үйірімен үш тоғыз «олжа көбейсін» деген тілекпен аңшыларға айтылатын тілек. Бұл қазақтың көшпелі мал шаруашылығында да айтыла беретін тіркес. Саятшылық дәстүрге сай жиі айтылып жүрген сөздердің бірі – сал бұрын. Бұл саятшылар көп болып жиналып, аңшылыққа шығу деген мағынаны білдіреді [5].

Қазақтың атақты құсбегі аңшылары бүркіттің тегі, қырандық белгі, жасын айыруға шебер-ақ. Қазақ: «Талдан таяқ жас бала таянбайды, Бала бүркіт түлкіден аянбайды», – дегенде бүркіт ішіндегі өжеті де, батылы да бала бүркіт екенін айтып отыр. Бала бүркіт – жас қыран, балапан бүркіт. Сипаттама атаудың тұрақты компоненті болып жұмсалатын бала атауының «балапан» мағынасында жұмсалғанын ортағасырлық ескерткіштердің тілінен де кездестіруге болады: бала – «птенец». Бала сөзінің «балапан» мағынасында жұмсалғандығын, сондай-ақ қолбала (қол+бала) бүркіт атауынан да байқауға болады. Әдетте саятшылар бүркітті үйретуіне қарай, екі топқа бөледі: түз бүркіт және қолбала бүркіт. Қолбала бүркіт – құсбегілердің бүркітті ұядағы балапан кезінде қолға түсіріп, кішкене кезінен баулыған бүркіті.

Зоонимдердің бәр түрі – ортонимдер деп алсақ, ортонимдер ішіндегі қазақ халқы үшін киелі саналған ерекше құс – бүркіт екені мәлім. «*Бүркіт*» атауының өзге түркі тектес тілдер де кездеседі. Бұл атауды этимологиялық тұрғыдан зерттеп үшін басқа да түркі тектес тілдердің этимологиялық сөздіктерін қарастыру маңызды.

Мысалы: түрік тілінде «бүркіт» сөзі «kartal» деп аударылады.

Бүркіт (bürkit) зат. Kartal. Бүркіт көз. Gözu keskin. бүркіт салу kartalla ava çıkmak [6, 101-6.].

Ал түрік тілінің этимологиялық сөздігінде: «Kartal, es.tr. kar-t (parçalamak, yaralamak kökü)tan kar-t-al/ kartal. Bu sözcük, yazılı kaynaklarda (benim bulabildiğime göre) 13. Yüzyıl dolaylarında geçiyor. Yazılı kaynağa alınmasına bakılırsa daha önceleri de söyleniyordu demek. Asya Türkçesinde kart sözcüğü yara (Kaş.), kartal et ise parçalanmış et (Kaş.) anlamında geçiyor. Kartalmak/azmak, yaranın başının koparılması (Kaş.), kartamak/tırmalamak, yaralamak. Asya Türkçesinde kartal karşılığı bürküt, karakuş sözcükleri geçiyor. Özellikle Gök Türk yazıtlarının bir bölümünde kartal anlamında karakuş dendіğini görüyoruz (bk. H.N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, Irk Bitiğ 4). Şaman inançlarına bağlı Türklerde de karakuş, bürküt sözcükleri kartal karşılığıdır (bk. Abdulkadir İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, 1972, s. 227–228). Bu duruma göre kartal sözcüğünün Asya Türkçesine başka bir dilden geçerek Anadolu Türkçesinde yaygınlaşma olanağı çok azdır. Lat. aquila, alm. adler, fr. aigle, isp. aguile, itl. aquila, ar. ukab, fars. ukab, laşehor (leş yiyen), gr. aetos (İon dilinde aitos), tr. bürküt, karakuş, tavşancıl. Doğu Karadeniz yöresinde, Rumca bir türküde kartal sözcüğü kartalon biçiminde geçiyor:

Emen natroye kartalon
(beni yesin kartal)
Kesen natroye ligos
(seni yesin kurt)

demek Anadoluda konuşulan Rumcada da kartal/kartalon geçiyormuş» – деп берілген [7, 308-б.].

Түркі тілдерінің бір тармағы – ұйғыр тілі. Бұл тілдің этимологиялық сөздігінде «*Karakuş*» (*қарақұс*) түрінде қолданылады: «*Karakuş(zool) – kartal*» [8, 221-б.].

Қырғыз тілінде бүркіттің екі нұсқасы да қатар қолданылады: «*Bürküt, karakuş, ala bürküt: karakuş nevelerinden biri; suu bürküt: deniz kartalı (Haliaetus); bala bürküt: bir yaşına kadar olan karakuş yavrusu; bürküt karısa, çıçkançıl bolot ats: karakuş kocarsa fare avlar; şodokondun bürkütündöy bolbo: fazla haris olma!*» [9, 156-б.].

Гагауз тілінде: «*Kartal – kartal*» [10, 136-б.] түрінде кездесе, әзірбайжан тілінде фонетикалық құбылыс әсерінен дыбыстық өзгеріске ұшырағанын байқаймыз: «*Gartal is. 1 – Kartalgillerden, dağlık veya kırlık yerlerde yaşayan eğri gagalı yırtıcı ve kuvvetli iri bir kuş, kartal. 2 – mec. Cesur, korkusuz, görkemli adam. 3 – mec. Canlı teşbihlerde kullanılır. İkibaşlı gartal Çarlık Rusyasında devlet sembolü, çarlığın simgesi*» [11, 464-б.].

Тілдегі жануарлар атауы мен зоонимдер жайлы мәселелер өте ауқымды. Себебі қолданыстағы жануарлар атауының саны әлі де нақтылауды қажет етеді.

Жануар атауының астарлы мағынасы негізінде жасалған адамға қатысты қолданылатын зооморфтық метафоралардың өзіндік ерекшелігі бар. Мұндай метафоралық қолданыстар адамның сыртқы бейнесін (аю, сиыр) мінезін (түлкі, қораз) сияқты т.б. түрлі қасиеттерін білдіреді. Әр ұлттың салт-дәстүрі, әдет-ғұрпына байланысты жасалатын мұндай зооморфтық метафоралар әр тілде әр түрлі сипатқа ие болады.

Зоонимдерді қолдану арқылы адам мінезін ашу үшін қолданылатын көп тәсілдердің бірі – салыстыру. Салыстыру – дай, дей қосымшасы арқылы жасалады. Бұл қосымшалар арқылы жасалған фразеологизмдерден біз адам мен жануар әлемінің арасындағы тығыз байланысты көре аламыз. Олардың құрамына қарай бірнеше түрге топтай аламыз. Мысалы:

- а) бір компонентті: *бөрідей, төбеттей;*
- ә) екі компонентті: *кәрі түйедей, қарт бурадай, егіз қозыдай;*
- б) үш компонентті: *құрбанға шалған лақтай, қабаған қара төбеттей.*

Ғалым Ә. Нұрмағамбетұлы төрт түлік мал атауларының этимологиялық қырын қарастырған. Зерттеу барысында әрбір түлікке тән атауларды топтап, мән-мағынасын ашып көрсеткен. Мәселен тіліміздегі төрт түлік малдың бірі – түйе. Ғалымның көрсетуінше:

1) түйе малының өрісіне топталатын атаулары мыналар: *түйе, атан, бура, келе, буырышын, іңген, аруана, желмая, үлек, жампоз, қоспақ, бота, тайлақ, торым, Ойсылқара.*

2) жылқы малының атаулары: *жылқы, айғыр, сәурік, ат, бие, байтал, үйір, құлын, жабағы, тай, құнан, дөнен, құнажын, дөнежін, арғымақ, сәйгүлік, жабы, қысырақ, бедеу, дүлділ, тұлпар, қазанат, қамбар.*

3) сиырға байланысты атаулар: *сиыр, бұқа, өгіз, бұзау, қашар, торпақ, тана, тайынша, дөнежін, құнажын, Зеңгібаба.*

4) қой мен ешкіге байланысты атаулар: *қой, қошқар, қозы, тұсақ, тоқты, марқа, бағлан, ісек, ешкі, теке, серке, туша, лақ, Шопаната* [12, 93-б.].

Төрт түліктің қатарында қарастырылатын үй жануарының бірі түйе малы жайлы да тілімізде кездесетін жеке атаулар мен сөз тіркестері, мақал-мәтелдер де едәуір. Төрт-түліктің ішінде түйе малын байлық ретінде де, көлік ретінде де, азық ретінде де қатты қастерлеген. Мұның әмбебаптығына сәйкес атауы да кең көлемде қолданылады.

Түйе – бір, я екі өркешті күйіс қайыратын ірі мал. Жалпылаушы семалары – «үй жануары», «сүт қоректі», даралаушы семалары – «ірі, жұмыс көлігі», «өркешті». Түйе атауы сөйлем ішінде «ірі», «аңқау», «күшті» секілді қосымша семаларға ие болады.

Түйенің танитыны жапырақ, түйенің үстінен сирақ үйітті сияқты епсіз, ебедейсіз деген жағымсыз эмоция беріліп тұр. Осыған орай, мұнан «түйе» атауы үнемі төменгі стильде қолданылады екен деген ой тумауы қажет. Барлық заттар мен құбылыстардың жақсы, жаман

қасиеттері болатыны секілді түйе малына байланысты қолданылатын атаудың жағымсыз реңкімен қатар жағымды реңкінің қолданылатындығы көпке мәлім.

Ғалым Ш. Жанәбілов түйенің топ түрлеріне байланысты атауларды былай көрсеткен:

Жалғыз өркешті түйе: *жалғыз өркешті ұрғашы нар түйе; жалғыз өркешті еркек нар түйе.*

Қос өркешті түйе: *қос өркешті інген түйе, қос өркешті еркек түйе.*

Нар түйенің өзіндік түрлері бар:

Аруана – нар түйенің ұрғашысы.

Бекбатша нар – қос өркешті түйенің бурасы аруанаға шағылысуынан пайда болған түйе.

Қолбатша нар – түйенің түлігі.

Жамбоз нар – Бекбатша нардың бурасы қолбатша нардың ұрғашысына шөгуінен пайда болған түйе.

Жөнек нар – Бекбатша мен қолбатша нар бурасы аруанаға не жамбозға шөгіп кетуінен пайда болатын түйе тұқымы.

Қалбағай нар – жөнек жардың бір тұқымы.

Қылағай нар – аруананы жөнектің бурасына не жөнек нардың ұрғашысын нардың бурасына қайытқанынан пайда болған түйе.

Оқбақ нар – қырысты қоспақты қылағай нар мен қоспақты қылағай нардың бурасын шағылыстырудан туған түйе.

Ләйлік нар – нар түйенің бурасы лөк пен қос өркештің бурасы аруанаға немесе інгенге шағылысудан барып туған түйе.

Әле нар – нар бурасының таза қандысын таза қанды аруанаға шөгеруден пайда болған түйе.

Желмая – нар түйенің таза қанды бурасы әле нардың таза қанды ұрғашысына шағылыстырудан туған түйе.

Ләкір нар – қос өркешті түйенің бурасы аруанаға шағылысуынан пайда болған түйе.

Қисық төс нар – буыршынның інгенге не буыршынның аруанаға немесе лөктің інгенге шағылысуынан пайда болған түйе.

Бір туар нар; үлек нар; қызыл нар, кез нар, күрт нар, жардай нар, кердері мая, айыр, қос өркешті, мырза қоспақ, т.б. [4; 54].

Қазақ тіліндегі перифраздардың бір шағын тобын зоонимдер мен орнитонимдер құрайды. Жан-жануарлар атаулары да тұрмыстың қажеттілігінен туындаған. Зооним атауларына жасалған перифраздар тілімізде баршылық. Орнитонимдер мен зоонимдерден сөз тіркестері жасалынып, эмоционалды-экспрессивті мағына беріп, әрі бейнелеп, әрі көркемдеп тұрады.

Ғасырлар бойы мал шаруашылығында қолданылып келген атаулардың көбі қазақ тілінің негізгі сөздік қорын енген. Түліктердің шыққан тектеріне, тұқымдарына, төлдеріне, адамның тіршілігіне қажетті көлік ретінде т.б. ерекшеліктеріне байланысты шыққан зоонимдерді жинап, бір жүйеге келтіру кейінгі жастар үшін маңызды жұмыс. Тұтас ұлттың ерекшелігін қамтитын тілдің мәдени қабаты – зоонимдеріміз әлі де толық зерттеуді қажет етіп отыр. Бұл бүгінгі, ертеңгі ұрпақ үшін танымдық маңызы зор этностық мәдени бірліктер.

Қорытынды

Қорытындылай келе, төрт түлік малдың шығу тегі мен бойындағы басты қасиеттері арасында бір ортақтықтың бар екенін байқауға болады. Ел жадында сақталған түрлі аңыз әңгімелер, дастандар, мифтік түсініктер мал атауларының этимологиясынан хабар береді. Жоғарыда келтірілген тілдік деректердің мәні мен мағынасы, олардың пайда болу тарихы мен халық жадында сақталу мотивтерін тек этнолингвистика тұрғысынан ғана айқындауға болады. Этнос тілінде сақталған тілдік деректерді этнолингвистикалық мағлұматтармен толықтырып, зерттеу, зерделеу, салыстыру этнос болмысын айқындай түседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. Ономастика: зерттеу мәселелері – 2005. 240 б.
2. Қазақ ономастикасының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1986. – 136 б.
3. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат ит түрік): 3 томдық шығармалар жинағы / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А.Егеубай. – Алматы: «Сөздік–Словарь», 2006. –376 б.
4. Жанәбілов Ш. Қазақша мал атаулары. – Алматы: Қайнар, 1982. – 150 б.
5. Әбдуәли Қ. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2013. Т. 3: Табиғат. – 2013. – 608 б.
6. [Электронды ресурc] URL:
https://ehistory.kz/kz/contents/view/kazak_tilindegi_anshilikka_katisti_terminder__4815
7. Коç, Kenan, Bayniyazov A., Başkapan V. Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü. – Ankara, Akçağ Yayınları, 2003.
8. Eyüboğlu, İsmet Zeki. Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, 2. Baskı. – İstanbul, Gözlem Matbaacılık, 1991.
9. Necipoviç, Necip Emir. Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü / Çev.: İklil Kurban. – Ankara, TDK Yayınları, 1995.
10. Yudahin K.K. Kırgız Sözlüğü (SSCB Bilimler Akademisinin Doğuyu İnceleme Enstitüsü) / Çev.: Abdullah Taymas. I. Cilt. 4. Baskı. – Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1998.
11. Baskakov N.A. Gagauz Türkçesinin Sözlüğü / Yay. haz.: İsmail Kaynak. A. Mecit Doğru. – Ankara, Semih Ofset, 1991.
12. Altayli, Seyfettin. Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü II (Hemaset-Züyültü). – İstanbul, Millî Eğitim Yayınevi, 1994b.
13. Нұрмағамбетұлы Ә. Қазақ тіліндегі атаулар тарихы. – Алматы: Ғылым, 1998. 200 б.

REFERENCES

1. Madieva G.B., Imanberdieva S.K. Onomastika: zertteu maseleleri – 2005. 240 b. [in Kazakh]
2. Qazaq onomastikasynyn maseleleri. – Almaty: Gylym, 1986. – 136 b. [in Kazakh]
3. Qashqari M. Turik tilinin sozdigi: (Diواني lugat it turik): 3 tomdyq shygarmalar jinagy / Qazaq tiline audargan, algy sozi men gylymi tusinikterin jazgan A.Egeubai. – Almaty: «Sozdik–Slovar», 2006. –376 b. [in Kazakh]
4. Janabilov Sh. Qazaqsha mal ataulary. – Almaty: Qajnar, 1982. – 150 б. [in Kazakh]
5. Abduali Q. Qazaqtar ana tili aleminde: etnolingvistikalıyq sozdik. – Almaty: «Sardar» baspa uii, 2013. T. 3: Tabigat. – 2013. – 608 b. [in Kazakh]
6. [Elektrondy resurs]] URL:
https://ehistory.kz/kz/contents/view/kazak_tilindegi_anshilikka_katisti_terminder__4815
7. Коç, Kenan. Bayniyazov A. Başkapan V. Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü. – Ankara, Akçağ Yayınları, 2003. [in Turkish]
8. Eyüboğlu, İsmet Zeki. Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, 2. Baskı. – İstanbul, Gözlem Matbaacılık, 1991. [in Turkish]
9. Necipoviç, Necip Emir. Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü / Çev.: İklil Kurban. – Ankara, TDK Yayınları, 1995. [in Turkish]
10. Yudahin K.K. Kırgız Sözlüğü (SSCB Bilimler Akademisinin Doğuyu İnceleme Enstitüsü) / Çev.: Abdullah Taymas. I. Cilt. 4. Baskı. – Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1998. [in Turkish]
11. Baskakov N.A. Gagauz Türkçesinin Sözlüğü / Yay. haz.: İsmail Kaynak. A. Mecit Doğru. – Ankara, Semih Ofset, 1991. [in Turkish]
12. Altayli, Seyfettin. Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü II (Hemaset-Züyültü). – İstanbul, Millî Eğitim Yayınevi, 1994b. [in Turkish]
13. Nurmagambetuly A. Qazaq tilindegi ataular tarihy. – Almaty: Gylym, 1998. 200 b. [in Kazakh]